

Joods Rotterdam

Marleen van den Berg

Joods Rotterdam

Vervolging, ontrechting, terugkeer
en rechtsherstel

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2025

Joods Rotterdam is geschreven in opdracht van en gefinancierd door de gemeente Rotterdam. Het onderzoek werd gedaan onder auspiciën van het NIOD. Op dit onderzoek zijn de gebruikelijke voorwaarden van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor onafhankelijk opdrachtonderzoek van kracht.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Em. Querido's Uitgeverij bv, Weteringschans 259, 1017 xj Amsterdam.

Copyright © 2025 Marleen van den Berg
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, in enige vorm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Em. Querido's Uitgeverij bv, Weteringschans 259, 1017 xj Amsterdam. Ook tekst- en datamining van deze uitgave is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de uitgeverij.

Omslag Brigitte Slangen
Omslagbeeld Collectie Stadsarchief Rotterdam
Foto auteur Tessa Posthuma de Boer
Stambomen Yde Bouma
Binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk

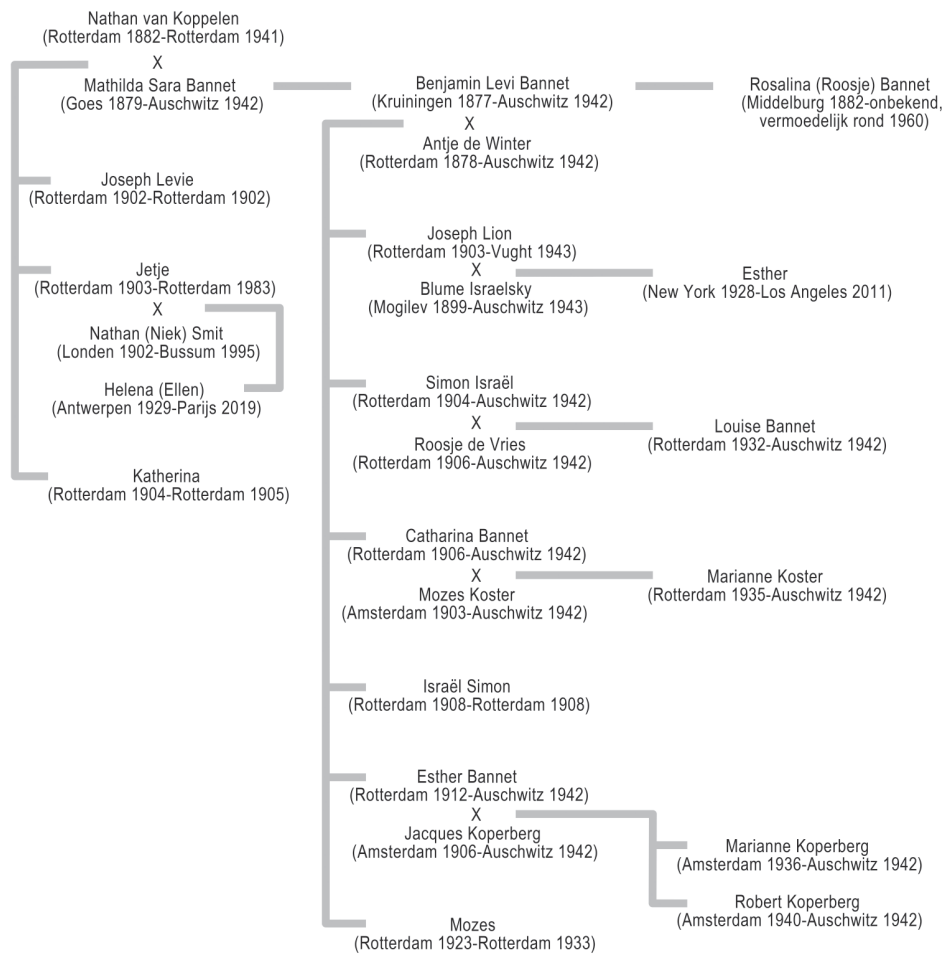
ISBN 978 90 214 6909 6 / NUR 320
www.querido.nl

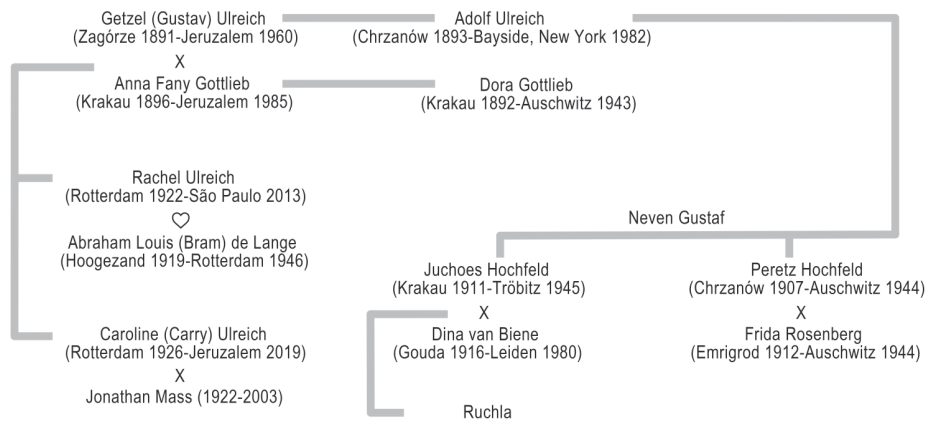
En als ik nu omkijk
Ben ik verloren
Maar iets houdt me tegen
Om verder te gaan
Als ik nu omkijk
Dan blijf ik voor altijd
Gevangen in alles
Wat niet meer bestaat

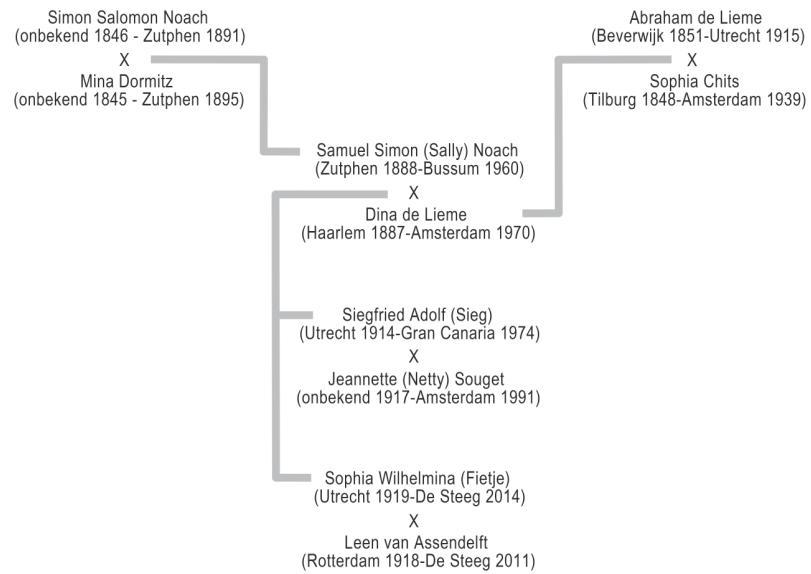
Al zou ik ook teruggaan
Er is niets meer over
Ik weet het en toch
Ligt de twijfel nog dwars
Al vind ik niet meer
Dan ruïnes en spoken
Het laat me niet los
Het houdt mij nog vast

Als ik nu omkijk
Blijf ik hier stilstaan

– Stef Bos, 'Lied van Lot. Ruïnes en spoken'

Inhoud

Woord vooraf 11

1 Joods Rotterdam (1880-1940)	15
2 De Maasstad onder vuur (mei 1940)	62
3 Leven in een bezette stad (mei 1940-juli 1942)	88
4 De Joden verdwijnen uit Rotterdam (juli 1942-september 1943)	150
5 Joods bezit 'verdwijnt' (1940-1945)	208
6 Joden weer 'thuis' in de Maasstad? (1945-1947)	240
7 Vechten voor een plek (1945-1950)	287

Conclusie 321

Afkortingen 335

Noten 337

Dankwoord 403

Bronnenlijst 405

Database Joden in Rotterdam 421

Register 425

Woord vooraf

‘We doen een beetje niks en denken aan de arme volksgenoten die hun dood (?) tegemoetgaan. Wat zal er van ons terechtkomen?’¹ Deze woorden schreef de destijds 15-jarige Carry (Caroline) Ulreich op vrijdag 31 juli 1942 in haar dagboek. Een dag eerder was ze als medewerker van de Joodse Raad aanwezig in Loods 24, een Rotterdamse tabaksloods, waar ze er getuige van was hoe ruim elfhonderd stadsgenoten zich verzamelden voor de ‘onder politietoezicht staande werkverruiming in Duitsland’ zoals het formeel heette. Die nacht werd de eerste groep Joden uit Rotterdam gedeporteerd. Eerst naar Westerbork, vervolgens verder naar de concentratie- en vernietigingskampen. Carry, en met haar vele anderen, bleven vertwijfeld achter: waar ging dit heen? Wat bleef er van Joods Rotterdam, van henzelf, over?

Eind jaren dertig woonden in Rotterdam ongeveer 13.000 Joden – op Amsterdam en Den Haag na de grootste Joodse populatie in Nederland. Anders dan in Amsterdam en Den Haag was er in Rotterdam geen sprake van een Jodenbuurt of Joodse wijk. Joden woonden verspreid over de hele stad, waarbij er wel ‘clusters’ waren: wijken of straten waar veel Joden rondom voorzieningen en werkplekken woonden. Sociaal-economisch waren Joden in alle geledingen vertegenwoordigd, van venter tot grossier, van fabriekseigenaar tot kleermaker, van straatmuzikant tot internationaal bekend musicus.

Gedurende de oorlog werd deze gemeenschap hard getroffen; Rotterdam had een van de laagste percentages overlevende Joden van Nederland.² Zij die het overleefden konden echter niet zonder meer naar hun thuis terugkeren en daar de draad van hun vooroorlogse leven oppakken. Naast het verlies van hun familieleden en geliefden werden ze in Rotterdam geconfronteerd met het verlies van hun bezittingen, waarbij het verlies van de woning, het letterlijke thuis, misschien wel de meest ingrijpende was.³ Vaak duurde het jaren voordat de overlevenden hun bezittingen of hun erfenis (terug)kregen. Veel kregen ze nooit meer terug. De vervolging – uitlopend op verdrijving en vernietiging – en de terugkeer – de ontrecting en het rechtsherstel – zijn dan ook niet los van elkaar te zien. Daarom heb ik ervoor gekozen om in dit boek over de oorlogsgeschiedenis van Joods Rotterdam niet op te houden in 1945, maar de terugkeer en het rechtsherstel van Joden mee te nemen in het onderzoek.

Centraal staat de vraag: hoe verliepen de vervolging, ontrecting en het rechtsherstel van de Joden in Rotterdam, hoe reageerden zij hierop en welke invloed had de lokale situatie op deze processen?

Om deze vraag te beantwoorden heb ik gekozen voor een deels biografische aanpak, waarbij met name drie families centraal staan: de familie Van Koppelen-Bannet, de familie Noach en de familie Ulreich. Van hen zijn brieven en dagboeken uit de oorlogsjaren bewaard gebleven, waardoor hun gedachten en verwachtingen en de dagelijkse praktijk tijdens de oorlog gevolgd kunnen worden. De familie Bouwman-Beffie, opperrabbijn Davids en de Engelse boekhandelaar Leon Greenman nemen eveneens een belangrijke plaats in dit boek in. Van hen bleven administratie, (zakelijke) correspondentie en memoires bewaard – archiefstukken die niet zozeer antwoord geven op de vraag over gedachten en verwachtingen van de perso-

nen, maar wel op de praktijk van de roof en ontrechting, en op het dagelijks leven onder de bezetting. Met name het archief van opperrabbijn Davids laat zien hoe Joden probeerden hun leven ondanks de steeds verdergaande beperkingen vorm te geven en welke initiatieven ze hiervoor ontplooiden.

Daarnaast heb ik door middel van onderzoek in archieven van de bezetter, het Rotterdamse gemeentebestuur, de Rotterdamse politie, van overheidsorganen zoals het Grootboek Wederopbouw, het Nederlands Beheersinstituut, het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Rotterdam in kaart gebracht hoe de vervolging, de ontrechting en het rechtsherstel van Joden in Rotterdam verliepen en welke invloed de lokale situatie op deze processen had.

Met betrekking tot de ontrechting en het rechtsherstel ligt het zwaartepunt in dit boek op het onroerend goed, enerzijds omdat er wat betreft het onroerend goed door het bombardement op 14 mei 1940 in Rotterdam een unieke situatie was ontstaan, anderzijds omdat daardoor voortgebouwd kon worden op een eerder onderzoek dat ik samen met Hinke Piersma voor de gemeente Rotterdam verrichtte.⁴ Deze keuze betekent dat bijvoorbeeld de roof van bedrijven, door overname of liquidatie, minder aandacht krijgt en in samenhang daarmee de vraag welke positie Joden na de oorlog in het economische leven in Rotterdam innamen; ditzelfde geldt voor de roof van vermogenswaarden, effecten, geld en roerende goederen, zoals kunst en huisraad.

Vanwege de focus op de wisselwerking tussen de gebeurtenissen in de stad en de ervaringen van de mensen, heb ik ervoor gekozen om de ervaringen van Joodse Rotterdammers na hun deportatie of onderduik buiten beschouwing te laten. Tijdens de bezetting werd 81 procent van de Rotterdamse 'vol-Joden' gedeporteerd.⁵ Hun ervaringen in Westerbork, Vught en

Barneveld, Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Sobibór, Theresienstadt en al die andere plaatsen waar ze naartoe werden gevoerd om hen uiteindelijk te vernietigen, blijven in dit boek buiten beeld.

In dit boek staan de Rotterdammers centraal die tijdens de Tweede Wereldoorlog vervolgd werden vanwege hun Joodse afstamming. Wie dat waren werd door de bezetter bepaald. De nazi's maakten hiervoor gebruik van een combinatie van religie en afstamming: een 'vol-Jood' was ieder die drie of vier Joodse grootouders had, dat wil zeggen grootouders die ingeschreven stonden bij de Joodse geloofsgemeenschap. Daarnaast golden ook de mensen met twee Joodse grootouders die op 9 mei 1940 of daarna lid waren van een Joodse religieuze gemeente of die op 9 mei 1940 of daarna met een Jood getrouwd waren als 'vol-Joods'. Iemand met één Joodse grootouder – een grootouder dus die ingeschreven stond bij een Joods kerkgenootschap – gold als 'kwart-Joods'.⁶

Ik ben me ervan bewust dat deze definitie een racistische oorsprong heeft en gebruikt is als rechtvaardiging om mensen te ontmenselijken, te ontrechten en te vermoorden. Dat het bovendien een construct was waardoor mensen tot één groep gemaakt werden, óók degenen die zichzelf hiermee niet identificeerden of verbonden voelden, of die volgens de *halacha* (de traditionele Joodse wetgeving) niet als Joods golden. Voor dit boek, dat gaat over de ervaring van vervolging en ontrechting van Joodse Rotterdammers, was het echter noodzakelijk om bovenstaande definitie als uitgangspunt te gebruiken, omdat deze definitie bepaalde wie voor de nazi's als Joods gold en wie op grond daarvan vervolgd werd.

In dit boek staan deze mensen en hun geleefde ervaring centraal.

I

Joods Rotterdam (1880-1940)

DE FAMILIES

Familie Van Koppelen-Bannet: een Joods-Rotterdamse familie

Op 6 juli 1881 kwam de 1-jarige Mathilda Sara Bannet samen met haar ouders, vier broers en drie zussen vanuit het Zeeuwse Goes naar Rotterdam. Het gezin vestigde zich op de Peperstraat 40, gelegen in de Zandstraatbuurt, een verkrotte volkswijk en de rosse buurt van Rotterdam. Hier, tussen de prostituees en kroegeigenaren, had de wieg van menig Joodse Rotterdammer gestaan. Ze dreven een handeltje, waren betrokken bij de tussenhandel of verdienden als artiest de kost. 'Jodenmensen beteekent hier zoveel als fatsoenlijk, buiten 't lichte leven en de rooverij,' schreef de journalist Brusse in 1917, 'al mogen er dan onder publieke vrouwen ook wel enkele Jodinnen zitten. Maar dat is toch een zeldzaamheid.'¹ De familie Bannet bleef er niet lang wonen. Binnen het jaar trok het gezin alweer terug naar Zeeland; ditmaal gingen ze in Middelburg wonen. Hier werd een zusje geboren, Rosalina, of Roozje, zoals Mathilda haar later in brieven noemde.

In 1888 kwam de familie opnieuw haar geluk in Rotterdam beproeven, waar vader de kost verdiende – of probeer-

de te verdienen – als vleeshouwer en later vleeskoopman. Na zes jaar verruilden de Bannets de Rotte voor de Amstel, om na acht maanden in het voorjaar van 1895 terug te keren naar de Rotte. Driemaal bleek scheepsrecht; ditmaal bleef de familie in Rotterdam. De inmiddels 15-jarige Mathilda Sara zal ongetwijfeld een baan – wellicht een dienstje – gezocht hebben in de stad. Bij hun inschrijving in het bevolkingsregister staat echter geen beroep vermeld achter haar naam. Vader verdiende nog altijd de kost als koopman. Het gezin woonde achtereenvolgens in de Wijde Broedersteeg en de Hofstraat. Waarschijnlijk ontmoette Mathilda hier haar buurtgenoot Nathan van Koppelen, die in de aangrenzende Korte Wagenstraat woonde. De ruim twee jaar jongere Nathan was een geboren en getogen Rotterdammer. Evenals Mathilda's vader was zijn vader koopman, maar bij de Van Koppelens leidde dat niet tot verhuizingen; Nathan woonde zijn hele jeugd op hetzelfde adres.

Mathilda en Nathan trouwden een week na Mathilda's tweentwintigste verjaardag op 18 september 1901. Het stel ging wonen in de Helmersstraat, een straat die grotendeels bevolkt werd door het Joodse proletariaat. Samen met de haaks hierop gelegen Ammanstraat kwam de Helmersstraat bekend te staan als dé Joodse straat van Rotterdam. Dit vanwege de vele orthodoxe Joden die er woonden en de koosjere winkels die zij dreven. De straten waren vermaard om de uitbundige viering van Koninginnedag. In de jaren twintig leek dit hoogtij te vieren. De straat werd deels afgezet, de ingang gecontroleerd en winkeliers verkochten op straat ijs, zure bommen en snoepjes. 'Als je met Koninginnedag niet in de Ammanstraat geweest was, had je geen Koninginnedag gevierd,' wist de Joodse Maup van Embden zich in 1974 nog te herinneren.² Dat de straat er niet altijd zo prachtig uitzag als met Koninginnedag bleek uit een anonieme oproep in het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Onder

de kop 'De vuilste straat van Rotterdam' riep de schrijver de bewoners op om in plaats van hun geld te besteden aan versierselen een vuilnisbak aan te schaffen, zodat ze de straat niet meer als zodanig hoefden te gebruiken.³

Een halfjaar na de bruiloft van Nathan en Mathilda werd hun eerste kindje geboren, Joseph Levie, vernoemd naar beide grootvaders, Levie van Koppelen en Joseph Leon Bannet. Het jongetje werd slechts drie maanden oud. Ongeveer een jaar na zijn overlijden, op 28 juni 1903, werd een dochter geboren, Jetje, vernoemd naar Nathans moeder, Henriëtte (Jetje) Fransman. Het jaar daarop werd er nog een dochter geboren, Katharina, vernoemd naar Mathilda's moeder, Katharina Franck. Katharina werd slechts een jaar oud. Jetje zou hierna enig kind blijven. Nathan verdiende de kost als tagrijn, handelaar in oud scheepstuig of oud ijzer. Dit beroep zorgde voor fluctuerende inkomsten en dat bracht, net als in Mathilda's jeugd, vele verhuizingen met zich mee. Nu eens naar een iets beter en duurder huis, dan weer moest er goedkoper gewoond worden. In vijftien jaar tijd woonde het gezin op twaalf verschillende adressen in de stad.

In 1916 verhuisden Nathan, Mathilda en Jetje naar Wageningen. Een maand later waren ze alweer terug in de Maasstad. In augustus 1919 schreef Nathan zich uit bij de burgerlijke stand van Rotterdam, verruilde de Maas voor de Schelde, en vestigde zich in Antwerpen. Mathilda, Jetje en Rosalina, het jongste zusje van Mathilda, dat al sinds hun trouwen bij hen in huis woonde, volgden hem een jaar later. Elf jaar lang woonde het gezin in de Scheldestad, in 1931 keerden Nathan en Mathilda samen in Rotterdam terug. De inmiddels 49-jarige Nathan werd ingeschreven als proviandvaarder (parlevinker) – een venter, maar dan op het water. Opnieuw werd er veel verhuisd, ditmaal in de Agniesebuurt in het noorden van de stad, waar op dat moment verschillende nieuwe wijken gebouwd werden.

Vanaf 1936 woonde het echtpaar in de Zomerhofstraat, eerst op nummer 60b en later op nummer 68b.

Jetje en Rosalina bleven in Antwerpen, waar Jetje inmiddels getrouwd was met Nathan (Niek) Smit. Op 9 augustus 1929 werd een dochter geboren, Ellen. De burgerlijke stand accepteerde deze naam echter niet; formeel ging ze Helena heten, maar voor de familie bleef het Ellen.⁴ Nathan en Mathilda konden in ieder geval het eerste jaar van hun kleindochter genieten. Daarna werden ze per brief en per foto op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen van Ellen. Af en toe reisden ze af naar Antwerpen of kwamen de Antwerpenaren naar hen. In januari 1940 maakten Nathan en Mathilda, inmiddels achtenvijftig en zestig jaar oud, de reis naar België.⁵ Ze genoten van het verblijf bij hun (klein)kinderen en (schoon)zus, maar spraken wellicht ook over de dreigende situatie in Europa. In beide landen waren sinds de Duitse inval in Polen in september 1939 de legers gemobiliseerd en zowel in Antwerpen als in Rotterdam zochten Duits-Joodse vluchtelingen een veilig heenkomen voor de terreur die zij in nazi-Duitsland ondervonden. Ondanks deze zorgen zal bij het afscheid toch vooral de hoop uitgesproken zijn op een spoedig weerzien in de Maas- of Scheldestad.

In de periode dat Mathilda samen met haar ouders naar Rotterdam verhuisde maakte de stad een ongekende ontwikkeling door. Door de aanleg van het spoorwegnetwerk, de ontwikkeling van de haven en de vestiging van de Holland-Amerika Lijn (HAL) groeide Rotterdam uit tot een van de belangrijkste havens van Europa. Dit ging gepaard met een enorme bevolkingsgroei. Tussen 1850 en 1914 was het Rotterdamse inwoneraantal gegroeid van ongeveer 85.000 tot ruim 450.000.⁶ Deels kwam dit door natuurlijke bevolkingstoename en deels door migratie. Negentig procent van deze migranten was, zoals de

familie Bannet, afkomstig uit andere dorpen en steden in Nederland. De landbouwcrisis die het platteland in deze periode teisterde was voor een deel van hen een belangrijke drijfveer om hun geluk in de stad te beproeven.⁷ Dit gold waarschijnlijk ook voor de familie Bannet, met een vleeshouwer en -koper als kostwinner. Slechts 10 procent van de migranten kwam uit het buitenland. De bevolkingsgroei leidde tot overbevolkte arbeidersbuurten. Door de stad liep een sociaal-economische scheidslijn. De rijke inwoners verbleven aan de kaden; de arme inwoners woonden in de steeds benauwder wordende binnenstad. In kelders, sloppen en zolderkamertjes probeerden zij te overleven.⁸

Joodse families zoals de familie Bannet konden zich aansluiten bij de Joodse gemeenschap die al eeuwenlang in Rotterdam gevestigd was. Begin 1600 waren de eerste Joden vanuit Antwerpen in de Maasstad neergestreken. Deze zogenoemde Sefardische Joden van Spaans-Portugese afkomst waren welgesteld en zetten in Rotterdam een bloeiend Joods leven op, inclusief synagoge en begraafplaats.⁹ Vanaf 1650 kwam een andere groep Joden naar Rotterdam, de Asjkenazim, afkomstig uit Duitsland en Polen. Terwijl de Hoogduitse gemeente groeide, namen de Sefardim af. De meesten van hen verruilden de Maasstad voor Amsterdam en in 1736 hield de Portugese gemeente in Rotterdam op te bestaan.¹⁰ De Asjkenazim hadden blijkbaar wel hun plek in de Maasstad gevonden. Zij waren vooral actief in de nijverheid en het geldwezen, en bouwden in 1725 een grote synagoge aan de Boompjes.¹¹ De meeste Joden woonden op dat moment in de buurt van de synagoge.

Hoewel de Joden welkom waren in de Republiek en vrij hun godsdienst mochten beleven, werden hun wel beperkingen opgelegd. Ze mochten bijvoorbeeld geen lid worden van een gilde en waren uitgesloten van het poorterschap, waardoor ze

geen bestuurlijke functies konden bekleden. Dit veranderde onder invloed van de Franse Revolutie. Op 2 september 1796 bepaalde de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek dat geen Jood meer zou 'worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch Burgerregt verknocht zyn'.¹² De Joden waren voortaan Nederlandse staatsburgers met formeel dezelfde rechten als andere Nederlandse burgers.

De expansie van de stad in de tweede helft van de negentiende eeuw ging ook aan de Joodse inwoners niet voorbij. Tussen 1800 en 1900 verviervoudigde de Joodse gemeenschap in Rotterdam. Joden bleven niet langer in de buurt van de synagogen wonen, maar verspreidden zich over de stad, waar rondom voorzieningen en werkplekken Joodse clusters ontstonden.¹³ Het proletariaat vestigde zich vooral in het centrum, eerst in de al genoemde Zandstraatbuurt en na de sloop van die buurt rond 1910 voornamelijk in en rond de Helmersstraat en de Ammanstraat. Het waren de buurten waar ook Nathan en Mathilda opgroeiden.

Andere clusters tekenden zich af in het westen van de stad.¹⁴ In dit stadsdeel werd vanaf 1900 ook een aantal belangrijke Joodse instellingen gevestigd, zoals het in 1833 gestichte weeshuis Ezrath Jethomiem (Hulp aan Wezen). Rond de eeuwwisseling verhuisde het weeshuis, dat inmiddels was omgedoopt tot Megadle Jethomiem (Opvoeding van Wezen) naar een pand aan de Mathenesserlaan 208. In het tehuis was plaats voor vijftig kinderen, maar meestal woonden er zo'n dertig. Kort na het weeshuis verhuisde ook het Gesticht voor Israëlitische Oude Lieden en Zieken naar het westen van de stad. De functies van ziekenhuis en verpleeg- en bejaardenhuis werden uit elkaar getrokken. Het Gesticht voor Oude Lieden werd gevestigd aan de Claes de Vrieselaan 70, een groot gebouw met daarin een synagoge. Het ziekenhuis kwam – net als het weeshuis – aan de haaks hierop staande Mathenesserlaan, op num-

mer 42. Iets verderop in de straat, op nummer 58a, stond het bijbehorende zusterhuis. De laan vormde de verbinding tussen het centrum en het westen van de stad en was vooral bedoeld voor de hogere sociale klassen. Rond de jaren dertig woonden er veel bemiddelde Joden die hem de bijnaam ‘Matzenesserlaan’ gaven: ‘de straat waar op Pasen matses gegeten werden.’¹⁵

Een derde cluster bevond zich in het noorden van de stad. Eerst voornamelijk in het Oude Noorden, de Agniesebuurt, waar ook Nathan en Mathilda na hun terugkeer uit Antwerpen gingen wonen. Vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw ontstonden tevens clusters in de nieuwbouwwijken Bergpolder en Blijdorp, die toen net opgeleverd werden. Een kleine groep Joden woonde in het oosten van de stad, in de villa-wijk rondom het Park Rozenburg. Tot slot was er nog een cluster van Joden in het zuiden van de stad bij Feijenoord.

Eind jaren dertig woonden er in de Maasstad ongeveer tien-duizend mensen die later door de nazi’s als vol-Joods vervolgd zouden worden.¹⁶ Op een totale bevolking van 621.050 inwoners maakten zij ongeveer 2 procent van de Rotterdamse bevolking uit.¹⁷ De Rotterdamse Joden vormden een heterogene groep, waarin alle sociale klassen vertegenwoordigd waren. Meer dan de helft van hen was, net als Nathan van Koppelen, in Rotterdam geboren en getogen. Daarnaast was er een grote groep die elders in Nederland geboren was, maar – evenals Mathilda Bannet – als kind met hun ouders of als volwassene zelf naar Rotterdam trok. Ongeveer 1400 Rotterdamse Joden waren buiten Nederland geboren; een derde van hen had de Nederlandse nationaliteit aangevraagd en gekregen.¹⁸

Hoewel veel Joodse families in de loop der tijd in zekere mate accultureerden, bleven de Joden zowel voor elkaar als voor de buitenwacht vaak herkenbaar als Jood. Ondanks acculturatie

bleef men zich vaak ook verbonden voelen met de Joodse gemeenschap. Of men nu vroom orthodox leefde, nog slechts enkele Joodse gebruiken in ere hield of volledig gebroken had met het Jodendom, de vriendenkring bleef overwegend Joods, er werd Joods getrouwd, men bleef lid van de Nederlands-Israëlitische Gemeente (NIG) en zette zich in voor de Joodse gemeenschap. Die gemeenschap was over het algemeen ook honkvast; de leden bleven in de streek wonen waar ze geboren waren en trouwden met een partner uit de buurt.¹⁹ Door huwelijken over en weer raakten families op verschillende manieren met elkaar verbonden, waardoor een hecht netwerk ontstond. Dit betekende niet dat er geen verschillen waren tussen de Joodse families of dat er helemaal geen contacten waren met niet-Joden. In de buurt, op het werk, op school en in commissies en verenigingen woonden en werkten Joden en niet-Joden met elkaar samen en werden scheidslijnen eerder bepaald door stand dan door religie.

Openlijk of politiek antisemitisme kwam in Nederland weinig voor. Desondanks was er sprake van een Joodse minderheid die anders gewaardeerd werd dan andere minderheden. Incidenteel kwam het tot uitbarstingen van antisemitisme, meestal verbonden met een schandaal. In Rotterdam gebeurde dit onder andere aan het einde van de negentiende eeuw, toen de fraude van de tot dan toe succesvolle zakenman Lodewijk Pincoffs bekend werd.²⁰

Pincoffs was zijn carrière begonnen als handelaar in verfstoffen, maar had dit weten uit te breiden tot een groot bedrijf dat met eigen schepen handeldreef in Afrika: de Afrikaansche Handelsvereniging. In 1856 werd Pincoffs lid van de Rotterdamse gemeenteraad; twintig jaar later vervulde hij als eerste Jood een zetel in de Eerste Kamer. Als een van de weinige buitenstaanders slaagde Pincoffs erin toegang te krijgen tot de relatief kleine Rotterdamse elite. Samen met een groep ban-

kiers richtte hij in 1872 de Rotterdamsche Handelsvereniging (RHV) op, die de drijvende kracht werd achter de ontwikkeling van de havens op het eiland Feijenoord.²¹ In diezelfde periode kampte de Afrikaansche Handelsvereniging met verliezen, die Pincoffs compenseerde met geld van de RHV. Toen deze fraude aan het licht kwam vluchtte Pincoffs naar Amerika, de RHV met een enorme schuld achterlatend. De Joodse achtergrond van Pincoffs werd doelwit van spot, wat onder andere in de dagbladen tot uiting kwam.²² Zo werd de redactie van *De Maasbode* in een ingezonden brief verweten dat ze de oorzaak van de crisis vooral bij de Joodse en liberale achtergrond van de directeuren zocht in plaats van bij de tekortschietende wetgeving voor naamloze vennootschappen.²³ De reactie van de redactie loog er niet om:

[Wij] konden onmogelijk het feit buiten beschouwing laten – trouwens tot nu toe stipten wij het als het ware slechts als in het voorbijgaan aan – dat Pincoffs een dier MODERNE Joden was, die de Christenen uitplunderde, en het hoofd der liberale KLEIEK in Rotterdam, welke hij met gestolen geld tegelijk met zich zelve in de hoogte hielp.²⁴

Door antisemitische oplevingen zoals rond de Pincoffsaffaire bleven Joden zich bewust van hun fragiele positie in de samenleving.²⁵ Dit kwam onder andere tot uiting in hun houding ten opzichte van de Oost-Joodse migranten die aan het einde van de negentiende eeuw naar Rotterdam kwamen.

Familie Ulreich: Joodse migranten uit Oost-Europa

Een van die Oost-Joodse migranten was Getzel Ulreich. Geboren in 1891 in het Galicische Zagórze, het noordoostelijke

deel van Oostenrijk-Hongarije, maakte hij in zijn jonge jaren mee hoe zijn land met veel bloedvergieten van de ene heerser op de andere overging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vormde het gebied het strijdtoneel van de Russische en Habsburgse troepen. Burgers, maar vooral Joden werden slachtoffer van het geweld dat de troepen aanrichtten. Zij vluchtten naar andere, veiligere delen van het Habsburgse rijk.²⁶ Na het einde van de Eerste Wereldoorlog, die de ondergang betekende van het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, brak de Pools-Oekraïense Oorlog uit, opnieuw met veel antisemitisch geweld. In november 1918 vonden pogroms plaats in kleine steden en op het platteland. Huizen werden vernield, Joden werden verkracht en vermoord. Synagogen werden verbrand met de plaatselijke Joden erin. Ondertussen was aan de noordgrenzen van het gebied, in Rusland, een revolutie gaande, die uitmondde in een burgeroorlog. In Galicië ging de Pools-Oekraïense Oorlog in 1919 naadloos over in de Pools-Russische Oorlog. Ergens in die lange periode van geweld ontvluchtte Getzel Ulreich zijn vaderland, op zoek naar een veilige thuishaven. Hij vond die in 1920 in de Maasstad, waar hij vanuit Berlijn neerstreek.²⁷

Ulreich was een van de velen in de grote stroom migranten die Rotterdam jaarlijks aandeden. Na 1880 kwamen er jaarlijks tienduizenden landverhuizers naar de Maasstad. Een groot deel van hen bestond uit zogenoemde ‘passanten’ of transmigranten; zij passeerden Rotterdam op hun doortocht naar elders. Een kleiner deel vestigde zich blijvend in Rotterdam. In vergelijking met Amsterdam was het aantal migranten dat zich in Rotterdam vestigde laag. De meeste mensen reisden door naar Engeland en vooral naar Amerika.²⁸

Joden vormden slechts een klein deel van het totale aantal migranten dat de Maasstad aandeed. Historicus Paul van de Laar schat het percentage Joodse migranten dat zich in die tijd in Rotterdam vestigde op 3.²⁹ Tegen de eeuwwisseling werd

het aantal Joodse migranten groter. Het waren vooral Oost-Europese Joden die naar Nederland en dus ook naar Rotterdam kwamen. Zij ontvluchtten de pogroms en anti-Joodse maatregelen in hun land en hoopten met hun migratie de economische malaise en het antisemitische geweld achter zich te laten. Verarmd en berooid kwamen ze in de Maasstad aan. Vestigen deden de meesten zich niet; de Joodse gemeenschap in Rotterdam was te klein, te Nederlands om zich er thuis te voelen. Ze migreerden verder of vestigden zich in Amsterdam, waar de Oost-Joodse gemeenschap groter was en de Joodse gemeenschap diverser. De Oost-Europese Joden, of Oost-Joden, zoals ze ook wel genoemd werden, die zich wel in Rotterdam vestigden waren voornamelijk arbeidsmigranten. Al eerder gemigreerde familieleden vormden voor hen een belangrijk motief om zich in Rotterdam te vestigen.³⁰

Getzel Ulreich ging wonen aan de Gedempte Botersloot 17, in de buurt van de synagoge, waar hij zich vestigde als dames-tailleur, kleermaker. Het is niet bekend of ook Getzel Ulreich andere familieleden of bekenden achterna reisde, maar wél dat verschillende familieleden hem volgden: allereerst zijn achternicht, Anna Fany Gottlieb. Nadat ze eerst een tijdlang gecorrespondeerd hadden, reisde Getzel begin 1922 terug naar (inmiddels) Polen om met haar in het huwelijk te treden. Bij terugkomst vestigde hij zich met zijn bruid aan de Van Oldenbarneveltstraat 110a, in het westen van het centrum. Eind jaren twintig kwamen twee neven van Getzel naar Rotterdam, waar zij van hem het textielvak leerden. Een kleine tien jaar later verhuisden de neven naar Amsterdam. Getzel had zijn eenmanszaak inmiddels uitgebreid tot een kledingatelier, waar hij naast het ontwerpen van kleding ook confectie vervaardigde. Het Nederlandse leger was een van zijn opdrachtgevers.³¹

In 1925 verhuisde Getzel met zijn vrouw naar de Witte de Withstraat 59a. Hier betrokken ze een drie-etagewoning. Eén

verdieping werd gebruikt als confectieatelier, de andere twee etages voor bewoning.³² Het gezin Ulreich telde inmiddels drie personen. Op 21 november 1922 was een dochter, Rachel, geboren. Getzel en Anna Fany wilden hun dochter een zo Nederlands mogelijke opvoeding geven. Ze leerden de Nederlandse taal en ‘vernederlandsten’ hun namen naar ‘Gustav’ en ‘Anja’. Op 22 februari 1924 werd het gezin genaturaliseerd tot Nederlander.³³ Twee jaar later werd er nog een dochter geboren, Caroline, meestal Carry genoemd.

In het dagelijks leven vonden ze een middenweg tussen orthodoxie en assimilatie: de familie hield zich aan de spijswetten, handhaafde de Joodse kalender en vierde de sabbat op vrijdagavond. Op zaterdagochtend – eveneens sabbat – werkte Gustav echter en gingen Rachel en Carry naar school. Om de sabbat ook dan toch deels in ere te houden hoefden de zussen op school niet te schrijven – een activiteit die op sabbat niet geoorloofd was.³⁴ Het gezin was zionistisch georiënteerd, en Rachel en Carry sloten zich aan bij de Rotterdamse zionistische jeugdvereniging Haäwodah (De Arbeid).

Met de komst van de Oost-Joden kwamen ook andere vormen van Jodendom naar Nederland. Terwijl er in Nederland overwegend sprake was van een geassimileerd, sterk nationaal (Nederlands) Jodendom, waren de Oost-Joden voornamelijk orthodox-religieus en zionistisch. De Nederlandse Joden zagen de Oost-Joden hierdoor als een bedreiging. Dit gold enerzijds ten aanzien van de Joodse eenheidstraditie. In tegenstelling tot andere landen in Europa, waar de Joodse bevolking uiteenvallen was in orthodoxe, conservatieve en liberale gemeenten, waartussen felle ideologische debatten woedden, waren de Nederlandse Joden georganiseerd in één kerkgenootschap, de Nederlands-Israëlitische Kerk (NIK), die plaatselijke gemeenten kende, de Nederlands-Israëlitische Gemeente (NIG). Het

kerkgenootschap was strikt orthodox, maar haar leden kenden een grote verscheidenheid aan religieuze beleving. De ultraorthodoxie van veel Oost-Joden werd in Nederland gezien als extreem en als een bedreiging voor deze eenheidsgemeente.³⁵

Daarnaast waren de Nederlandse Joden bang dat de komst van over het algemeen arme Oost-Joden, met hun afwijkende en dus opvallende levensgewoonten, het latente antisemitisme in de Nederlandse samenleving zou aanwakkeren.³⁶ Zij vormden een bedreiging voor de positie van de Nederlandse Joden, die, ondanks het feit dat ze sinds 1796 wettelijk gelijkgesteld waren aan andere Nederlanders, niet zo stevig was als de term 'gelijkstelling' suggereerde. De Oost-Europese Joden werden dan ook door hun Nederlandse 'geloofsbroeders' behalve met medelijden ook met argwaan bekeken. De Amerikaanse historicus Peter Gay gebruikte hiervoor de term 'selectief antisemitisme'. De autochtone Joden waren enerzijds solidair met hun geloofsgenoten – ze zagen het als hun plicht om hen te steunen met geld en andere voorzieningen –, maar wilden anderzijds niet te veel met deze 'inferieure groep' worden geïdentificeerd. Ze dachten in dezelfde stereotypen over hun Oost-Joodse geloofsgenoten als veel niet-Joden dat deden.³⁷

De kleine groep Oost-Joden die zich in Rotterdam vestigde, voegde zich naar het Nederlandse eenheidsideaal. Ze stichtten geen apart kerkgenootschap, maar sloten zich aan bij de NIG in Rotterdam. Tegelijk vormden ze wel een Oost-Joodse subcultuur in de stad. De familie Ulreich maakte daar deel van uit. Hoewel de Ulreichs lid werden van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Rotterdam, bezochten ze de diensten van de Oost-Joodse vereniging Agoedas Achiem (Vereniging der Broeders), die haar eigen diensten hield in een verbouwd pakhuis aan de Reederijstraat 6, op een steenworp afstand van de synagoge aan de Boompjes.³⁸ Hier 'waren de Oost-